

Подкур Р.Ю.

**Збройний виступ як радикальна форма
опору радянській владі в УСРР
в 1920-ті – початку 1930-х рр.
(за матеріалами ВУЧК–ГПУ)**

Після революції 1917 р. в колишній Російській імперії пройшли колосальні соціально-політичні зміни, проте обіцяний більшовиками та довго очікуваний українським суспільством мир не настав. Перемога Червоної армії над білими військами, арміями УНР та Польщі не означала закінчення громадянської війни. Діяльність радянських урядів в Україні, політика “воєнного комунізму” спричинили до формування широкої соціальної бази опору владі не лише представників “експлуататорських класів”, але й значної частини селянства, робітництва, інтелігенції. Частина районів України, особливо Правобережної, продовжували жити за законами військового часу, там діяли надзвичайні органи комуністичної влади — ревкоми.

У такій ситуації на початку 1920-х рр. змінилися завдання й роль ВЧК–ГПУ як карального органу в системі державного управління. Починаючи з грудня 1917 р. до завдань тимчасової ВЧК входило припинення саботажу та всеросійського страйку службовців¹, згодом ліквідація контрреволюції, проведення попереднього слідства та передання обвинувачених в Революційний Трибунал. З погіршенням політичної ситуації на початку 1918 р. ВЧК навіть отримала право позасудових репресій.

Подальша організаційна розбудова органів державної безпеки була зумовлена потребою мати універсальний надзвичайний орган, який швидко, різними методами (в першу чергу, репресивними) зможе вирішити виниклу проблему. Тому комуністична спецслужба трансформувалася від

надзвичайної тимчасової комісії до постійного наркомату чи управління на правах наркомату.

У відносно мирний період перед радянською спецслужбою поставали грандіозні завдання. По-перше, потрібно було налагодити ефективно діючу систему вертикального та горизонтального інформування партійно-державного керівництва щодо ситуації в країні. Розпочалася широкомасштабна робота з розбудови мережі отримання політичної інформації з метою зібрати й проаналізувати:

- настрої всіх прошарків українського суспільства, що надавало можливість відстежувати діючі процеси та виявляти причини назрівання нових явищ;
- коливання та зміни у політичному становищі різних соціальних груп;
- чинники виникнення та наростання активних антирадянських проявів, здійснити їх облік й створити статистику.

Уся інформація поділялася на загальну (по об'єктам і питанням) та спеціальну (прояви терору, масових виступів, контрреволюційна пропаганда, активні антирадянські дії, шкідництво). Для отримання первинної інформації ГПУ розпочало розгортати численні агентурні мережі на селі (намагалися охопити як колективні господарства, так й одноосібників), на промислових підприємствах, навчальних закладах, радянських та партійних установах тощо. Одночасно здійснювалася широка агітаційно-пропагандистська та роз'яснювальна кампанія щодо співробітництва населення з ГПУ. Вона закликала до масового доносителства про "контрреволюційні дії" будь-якої особи. За умов гри на брутальних соціальних інстинктах та відповідного ідеологічно-пропагандистського підґрунтя проблем з вербуванням людей та створенням агентурно-інформаційних мереж не було. У 1922 р. ГПУ користувалося послугами 12492 секретних співробітників та 52345 освідомлювачів². Розвиток мережі стримувало лише проблеми з фінансовим забезпеченням діяльності ГПУ на той час.

По-друге, ГПУ створювало систему всеохоплюючого нагляду. Він здійснювався за особою — реальним та потенційним “антирадянським елементом” та “об’єктом” — галузю народного господарства, заводом, установою. Нагляд за особою органи державної безпеки здійснювали через агентурні мережі та, опосередковано, через радянські та партійні установи, які, відповідно до відомчих інструкцій, надсилали до ГПУ заповнені детальні анкети своїх співробітників “на перевірку”. Це були так звані оперативні обліки.

Нагляд здійснювався з метою ліквідації “контрреволюційних організацій і осіб”, які протидіють нормальній роботі господарських установ та підприємств; боротьби з економічним шпигунством (збирання, крадіжка, передача інформації, яка складає економічну чи комерційну таємницю іноземним державам чи контрреволюційним організаціям); боротьби зі зловживанням чи бездіяльністю влади.

По-третє, будучи “караючим мечем революції”, органи державної безпеки виявляли і ліквідовували найменші прояви реального та потенційного опору радянській владі. Структура ВЧК–ОГПУ була максимально пристосована для знищення опозиційних партій та громадських організацій, окремих осіб в країні. Окрім проведення системної роботи проти опозиції, політичне керівництво країни виступало також “замовником” спеціальних чекістських операцій щодо деяких політичних партій (суд над есерами 1922 р.), окремих соціальних груп (справа “УНЦ”, “Спілки визволення України”, “Шахтинська справа”, масових депортацій селян під час насильницької колективізації).

Такі масштабні завдання вимагали певного типу виконавця із специфічним мисленням, характером, поведінкою. Потрапляючи до органів державної безпеки, людина проходила випробування владою. Водночас, чекіст працював у жорсткій воєнізованій системі, де було заборонено не лише вільно говорити, але й мати власну точку зору, мислити індивідуально. “Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, пе-

рестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію механічно”, — писала група комуністів-чекістів у листі до ЦК РКП(б)³.

Жодний з державних органів не давав такого всеохоплюючого відчуття всесильності, тому що чекісти отримували реальну необмежену владу над окремою людиною, колективами, галузями виробництва, цілими адміністративними територіями. Залишати в собі людські почуття, моральність під час вирішення глобальних “державних завдань” було дуже важко.

З точки зору психології людина, яка мала реальну владу над іншими людьми, відчувала надзвичайний емоційний підйом, свою приналежність до чогось великого, важливого. Але ж політичне керівництво того часу, начальники казали тільки про класову мораль та вимагали беззастережного виконання їхніх вказівок. За таких умов часто-густо для чекістів нічого не важили долі людей, вони швидко навчалися посилати їх на смерть буцім то на благо великої ідеї.

На мою думку, усі наведені вище міркування слід враховувати, досліджуючи, за чекістськими документами, таку радикальну форму опору радянській владі, як збройне повстання. Взагалі, проблеми опору радянській владі малодосліджені в Україні. Історики, в основному, зосереджувалися на боротьбі селянських повстанських загонів та груп, які, застосовуючи партизанську тактику, до середини 1920-х рр. успішно протистояли регулярним частинам Червоної армії та військам ГПУ⁴. Вивчався перебіг військових подій, біографії повстанських отаманів тощо⁵.

Метою даної розвідки є дослідження збройного повстання як радикальної форми опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. за матеріалами ВУЧК–ГПУ.

Радикальною формою опору радянській владі була збройна боротьба, яка розпочалася 1920 р. Невдоволене політикою “воєнного комунізму”, масовим беззаконням,

селянство, яке мало зброю після довгих років революції й війн, намагалося захистити свою власність, життя та право розпоряджатися вирощеним врожаєм. У документах ВУЧК–ГПУ широкий повстанський рух отримав назву “політичний бандитизм”.

Даний термін намагався розкрити український дослідник В. Ченцов. На його думку, більшовики розуміли під “політичним бандитизмом” сукупність виступів, заворушень, змов, заколотів, збройної боротьби й підпільної діяльності різних за ідеологічною спрямованістю політичних сил, спільною рисою яких був антибільшовизм. Селянський повстанський рух був одним з елементів — збройна боротьба під політичним гаслами “Геть більшовиків”, “За самостійну Україну”. Таким чином, повстанський рух, який охопив на початку 1920-х рр. практичну всю Україну, став лише сегментом багатомірного явища “політичний бандитизм”⁶.

Спочатку повстанський рух мав яскраво виражену антидержавницьку стихійно-анархістську ідеологію (проти “білих”, проти “червоних”, за власне самоуправління) та висував, здебільшого, економічні гасла. Йому були притаманні національно-соціалістичні ідеологічні погляди з різними відтінками. Згодом, коли більшовики залишилися єдиними опонентами, селянські загони, потрапляючи під вплив згуртованих політичних сил, сповідувавши програмі засади УНР, у більшості почали набувати чіткої національної спрямованості⁷. Іноді для підкреслення спадкоємності військових частин УНР деякі повстанські командири давали своїм підрозділам номери та почесні назви. Зокрема, на Правобережжі в 1921 р. діяла 144 Повстанська Надбужанська дивізія отамани Хмари (І. Я. Гадзиківського)⁸. В одному з наказів він визначив ідеологічну та військову приналежність свого підрозділу: “Повстанчеський отряд являється дієвою частиною війська Українського і користується цілком наказами УНР. Згідно наказу війську Українському, всі старі козаці отряди повинні статно

і негайно, без жодних суперечок, виконувати накази отамана, а козаки накази старших отряду або попередніх начальників. За не виконання боєвих наказів винуваті каратимуться вплоть до розстрілу”⁹.

У світовій історіографії подаються різні цифри учасників повстанського руху в Україні того часу — від 100 тис. до кількох сот тисяч. За офіційними даними на початку 1920–1921 рр. у селянських формуваннях нараховувалося більше 100 тис. осіб. Лише за перше півріччя 1922 р. за інформацією ГПУ УСРР було проведено: операцій — 539; ліквідовано банд — 40; ліквідовано 29 підпільних організацій з загальним числом заарештованих 895 чол.; вбито отаманів — 53; добровільно з’явилося отаманів — 6; заарештовано отаманів — 69; убито рядових бандитів — 830; заарештовано рядових бандитів — 2040; добровільно з’явилося рядових бандитів — 73¹⁰. Але цілком справедливо відмітила О. Ганжа, через стихійну організацію, велику плінність неможливо підрахувати дійсну кількість селян-повстанців¹¹.

Слід зауважити, що в інформаційно-аналітичних матеріалах ВУЧК–ГПУ, характеризуючи повстанський рух як “політичний бандитизм”, чекісти чітко розмежовували його з “кримінальним бандитизмом”, який не мав своєї організаційної структури, конкретних цілей і завдань, реальної підтримки серед населення. Натомість, за чекістськими документами, причина розвою широкого “політичного бандитизму”, коріниться “в підтримці його селянами”¹². Так, в піврічному звіті ГПУ УСРР за січень–червень 1922 р. констатувалося, що “політичний бандитизм”, незважаючи на свою розпорошеність, усіяло прагне до організаційного об’єднання, координації дій, створення місцевих опорних баз, озброєних загонів. “Посилену увагу, — говорилося у звіті, — ватажки політичного бандитизму звертають на створення підпільних осередків, перетворюючи їх в місцеві бази, що обслуговують бандитів в усіх відношеннях. Ці осередки поступово розростаються, стають місцевими

повстанськими центрами, вербують нові кадри, ведуть усну і друковану агітацію, створюють нові угруповання, координують їх діяльність, коротше кажучи, готують і вдобрюють ґрунт для наступного нового “весняного походу” на Україну і відновлення влади УНР”¹³.

У чекістських інформаційно-аналітичних матеріалах робилися спроби проаналізувати склад повстанських загонів. Так, в аналітичній записці “Як організуються і надихаються банди (З історії українського бандитизму)” від 20 квітня 1922 р., підготовленої органами ГПУ УСРР для Секретно-інформаційного відділу Раднаркому України говорилося, що повстанські загони (“політичні банди”) складаються з таких основних елементів: по-перше, особи, які сприйняли радянську владу, але згодом зневірилися в її кінцевих цілях; по-друге, особи, що постраждали від представників радянської влади на місцях; по-третє, особи, що різним чином співробітничали з державними, громадськими, військовими організаціями УНР та Української держави; по-четверте, особи, які в різний час служили в білих арміях і при відсутності можливості об’єднатися зі своїми однодумцями, пішли на співробітництво з українським повстанським рухом; по-п’яте, дезертири з різних за спрямуванням військових частин, які не бажали відриватися від рідної домівки. У складі повстанських загонів був, звичайно, наявний і кримінальний елемент. Однак, як відзначалося в аналітичній записці, він відігравав далеко не першорядну роль¹⁴.

Піком повстанського руху слід вважати 1921 р., коли в УСРР було зареєстровано 1376 збройних нападів на населенні пункти, 259 — на радянські органи влади, 342 — на продовольчі та промислові установи і підприємства. Лише в першій половині 1921 р. загинуло біля 1,5 тис. червоноармійців, активістів, партійних та радянських працівників, мирних громадян¹⁵. Втрати повстанців склали 3785 вбитих, 745 поранених, 1475 осіб взято в полон¹⁶.

Але невдача рейду Ю. Тютюнника та М. Палія в 1921 р., прорив дипломатичної блокади СРСР, що зменшило ймовірність зовнішнього вторгнення, жорсткі репресивні заходи ВУЧК, а головне — нова економічна політика більшовиків спричинили поступове згортання повстанського руху. В 1924 р. було зареєстровано близько 400 нападів на промислові об'єкти та установи, 70 — на транспортні комунікації. Під час збройних зіткнень загинуло 418 повстанців, 134 особи поранено. Всього ліквідовано 178 повстанських угруповань, вбито та арештовано 150 отаманів, більше 3 тис. рядових повстанців¹⁷. У березні 1926 р. ГПУ УСРР у звіті констатувало, що “політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні немає”¹⁸.

Наступний сплеск збройного протистояння в УСРР був спричинений суцільною колективізацією 1930–1931 рр. Бажання вищого партійно-державного керівництва СРСР у максимально короткі строки створити великі сільськогосподарські підприємства, які здатні виробляти необхідну для держави кількість товарної продукції, прямі директиви щодо створення колгоспів зумовили масове насильство низових партійних та радянських працівників над селянами. Комісії з розкуркулення, підбадьорюючи себе революційними піснями, вривалися в домівки, відбирали майно, виштовхували “куркульську сім'ю” на вулицю й під конвоем супроводжували до місця завантаження в ешелони, які мали доставити їх на місце нового проживання.

Дослідники оприлюднили численні факти знущань районних та сільських активістів над селянами¹⁹. Серед них типовими були погрози, побиття, незаконне заволодіння майном та худобою, утримування у холодних приміщеннях без їжі та води тощо. Така поведінка активістів змусила селян до опору. Звичайно, протягом попередніх років чекістські органи практично обеззброїли селян, вилучили в більшості навіть мисливську зброю. Голова ГПУ УСРР В. Балицький із задоволенням відзначав, що лише у виключних випадках село було озброєне мисливськими руш-

ницями та обрізами. “Це говорить протє, — писав він, — що поведєна своєчасна робота по викачуванню зброї на сєлі була проведєно успїшно і українське село, ранїше наповненє зброєю, тепєр повністю обеззброєно”²⁰.

Але сєляни озброювалися сїльськогосподарським реманєнтом, сокирами, палями тощо, сподїваючись захопити зброю в бою. Типовим збройним конфлїктом стали подїї в Шепєтївському окрузї в 20–27 лютого 1930 р. Заворушенє охопили 13 районїв округу. Зважаючи на прикордонний статус, в Шепєтївку з пїдроздїлом вїйськ ГПУ прибув голова ГПУ УСРР В. Балицький. В ходї боєзїткнєнь було вбито 15 активїстів, 32 поранєно. Шепєтївськї сєляни втратили вбитими та поранєними 49 осїб, бїльше 2 тис. було заарештовано²¹. В березнї 1930 р. подїбна ситуацїя склалася в Тульчинському, Вїнницькому та Могилїв-Подїльському округах. Виступи вїдбувалися на територїї 343 сїльрад, радянська влада була лїквідована в 73 селах, ГПУ зафїксували 81 збройний виступ. Зокрема в селах Горячкївка та Ольшанка М’ясткївського району перестрїлка продовжувалася бїля двох годин. З села Балабановки Бершадського району бїля 500 сєлян, озброєних вилами та сокирами, сховалися в лїсї²². Інодї, за їнформацїєю ГПУ, сєляни виставляли пїкєти навколо сїл, копали окопи, налагоджували зв’язок з їншими повсталими сєлами²³.

Всього за пїдрахунками, наведєними В. Васильєвим та Лїнн Вїолою, в 1930 р. ГПУ зафїксувало 4098 виступїв в яких приймало учась 956587 осїб²⁴. Сюди вклучєні жїночї бунти, рїзного роду заворушенє тощо. Пїком виступїв став березєнь 1930 р. Але кїлькїсть учасникїв, якї приймали учась у збройних виступах поки, на жаль, не оприлюднєна. Вїдома лише цифра — 81 збройний виступ.

Кєрївництво ГПУ, а вїд нього й вище партїйно-державнє кєрївництво СРСР та УСРР було повністю поїнформованє про настрої та поведїнку сєлян пїд час колективїзацїї та депортацїї куркулїв завдяки створєнїй чєкїстами їнформацїйної мережї. Недарма, в “Інструкцїї о постановкє їн-

формаційно-освідомительной работы окружных отделов ГПУ УССР”, датованої 1930 р., спецзведення щодо колгоспного апарату надавались 8, 18 и 29 числа кожного місяця, доповідні записки про стан села, діяльність куркулів 5 числа кожного місяця²⁵. Спеціальні повідомлення мали готуватися щодо важливих подій та активних антирадянських проявів. До останніх відносились: *терор* (вбивства, поранення, побиття, замах на вбивство, підпал); *масові виступи* (поява натовпу, масові висунення вимог, проголошення контрреволюційних гасел, масовий терор щодо радянського та партійного активу); *контрреволюційна пропаганда* (поширення листівок, відозв, віршів, плакатів, підготовка анонімок); *активні антирадянські дії* (зрив зборів, відкриті антирадянські виступи, колективні прояви непокори владі, нелегальні збори, групові відмови від отримання податкових листів, нелегальний збір підписів під різними заявами; *майнові шкідницькі дії в сільському господарстві* (свідоме псування сільгоспреманенту, посівів, засмічення зерна, передчасна косовиця, підпали власного зерна, руйнування сільськогосподарських будівель та іншого майна).

Тому, згідно наказу В. Балицького, за округами були закріплені підрозділи військ ГПУ²⁶. Деякі частини особливого призначення та прикордонні маневрові (оперативні) групи протягом лютого 1930 р. навіть проводили спеціальні навчання. Так, керівництво та оперативний склад Могилів-Подільського прикордонного загону ГПУ провело гру на картах по придушенню “повстання” в с. Хоньківці. Згодом, за участі навчального батальйону та маневреної групи, здійснили повномасштабне навчання по ліквідації “повстання” в містечку Озаринці. “Повстанців” імітували навчальний кавалерійський взвод та місцевий партійно-комсомольський актив²⁷.

На відміну від 1920-х рр. польові частини РСЧА до придушення повстанців не залучалися. Територіальний принцип комплектування давав підстави сумніватися у політичній благонадійності армійських підрозділів.

Таким чином, порівнюючи збройні виступи, як радикальну форму опору радянській владі в УСРР у 1920-х рр. та в 1930 р., можна твердити:

- збройний опір 1920-х рр. слід вважати продовженням громадянської війни, а не самостійним селянським рухом;
- збройні повстання 1930 р. трактувалися партійно-радянськими працівниками та чекістами не як “політичний бандитизм” (1920-ті рр.), а як “антирадянські” чи “контрреволюційні” виступи. У даному випадку не було такого переплетення різних ідеологій, різнобарв’я програмових засад. Здебільшого селяни висували економічні вимоги (щодо припинення виселень, повернення майна, відкриття церкви, введення самоуправління тощо). Лише іноді в гаслах з’являлися вимоги щодо “самостійності України”;
- спільною причиною виникнення збройних конфліктів стала економічна політика радянської влади та масове насилля продзагонівців, активістів, партійних та радянських працівників над селянами. До речі, В. Балицький, аналізуючи причини селянського опору в 1930 р., зазначав, що поряд з “куркульською агітацією та контрреволюційною активністю, безпосередньою причиною масових хвилювань та виступів, в першу чергу, стали перекручення при колективізації”²⁸;
- мужність та відчайдушність українських селян, які відстоювали свій життєвий устрій, людську гідність, змусили вище партійно-державне керівництво СРСР певною мірою коригувати плани соціально-економічного розвитку країни;
- матеріали ВУЧК–ГПУ дають можливість висвітлити не лише причини та перебіг збройного конфлікту, а й вивчити соціальний склад учасників конфлікту, рівень розуміння природи виступу чекістами та селянами.

Примітки:

¹ Из истории ВЧК. (1917–1921 гг.). – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 78–79.

² Проблемы места и роли органов госбезопасности в социально-политической структуре советского общества в 1920-е годы // Исторические чтения на Лубянке. Отечественные спецслужбы в 20–30-е годы. – М., 1999.

³ Неизвестная Россия. XX век. – М., 1992. – С. 45.

⁴ *Верстюк В.Ф.* Махновщина. Селянський рух повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991; *його ж:* Внутренний фронт: Стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг. некоторые проблемы истории: Сб. науч. труд. – К., 1991. – С. 102–172; *Ганжа О.І.* Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 2. – К., 1992. – С. 30–35; *її ж:* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСССР. – К., 1996.

⁵ *Ревегук В.Я.* У боротьбі за волю України. Визвольні змагання на Полтавщині 1920–1925 рр. – Полтава, 2000. – 186 с.; *Завальнюк К.В.* Лицарі волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). – Вінниця: Логос, 2000. – 265 с.

⁶ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – С. 180–181.

⁷ Там само.

⁸ Державний архів Вінницької області (*далі* — ДАВО). – Ф. Р-925, оп. 8, спр. 56. – Арк. 115–118.

⁹ Там само. – Ф. Р-3204, оп. 1, спр. 17. – Арк. 3 зв.

¹⁰ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – С. 366.

¹¹ *Ганжа О.І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСССР. – К., 1996. – С.6.

¹² *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – С. 181.

¹³ Отчет о полугодичной деятельности (январь–июнь 1922 года) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 365.

¹⁴ ДАВО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 221. – Арк. 45–46.

¹⁵ *Трифонов Н.Я.* Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1931 гг.). – Л., 1964. – С. 178.

¹⁶ *Ченцов В.В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль, 2000. – С. 189.

¹⁷ Там само. – С. 213.

¹⁸ Там само. – С. 214.

¹⁹ Див.: *Кульчицький С.* Ціна “великого перелому”. – К., 1991. – 356 с.; Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. – К., 1993. – 733 с.; *Васильєв В., Лінн Віола.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За редакцією *Васильєва В., Шаповала Ю.* – К.: Генеза, 2001. – 399 с.; *Кульчицький С.В.* Опір селянства суцільній колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 366–384.

²⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 3184. – Арк. 65.

²¹ *Васильєв В.Ю.* Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство // *Васильєв В., Лінн Віола.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 83.

²² Там само. – С. 87, 214.

²³ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3184. – Арк. 62–63.

²⁴ *Васильєв В., Лінн Віола.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 66.

²⁵ Архів УМВС у Харківській області. – Ф. 48/169, оп. 1, пор. 3, т. 1. – Арк. 34.

²⁶ *Васильєв В., Лінн Віола.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 169.

²⁷ ДАВО. – П-31, оп. 1, спр. 559. – Арк. 39–40.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 3184. – Арк. 69.